

გოჩა ჯაფარიძე, ქართველი სტუდენტების ბედი მუჰამმად
‘ალის მიერ საფრანგეთში გაგზავნილ ეგვიპტელ
სტუდენტთა პირველ მისიაში

Gocha Japaridze, Fate of Georgian Students in the First Line
of Egyptian Students Sent to France by Muhammad ‘Ali

თარგმანი ინგლისურიდან კონსტანტინე ფერაძისა
Translated from English by Konstantine Peradze

მე-19 საუკუნის დასაწყისში რუსეთის მიერ სამხრეთ კავკასიაში ძალაუფლების განმტკიცების შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდა მონათვაჭრობა და შესაბამისად ქართველი მონების გაყიდვა ოსმალეთის იმპერიასა¹ და ეგვიპტეში,² თუმცა ის სრულად არ აღმოფხვრილა (Lewis 1990: 12; Toledano 1982: 14-17, 47, 115-23, 138-43; Toledano 1998: 11-12, 31; Miers, 1998: 957). მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში გვხვდება ეგვიპტის გამგებელ მუჰამმად 'ალის სამსახურში მყოფი ქართველი მონები (Dar al-Watha'iq al-Qawmiyyah 1823: 400-402, 411). მაგალითისთვის, მუჰამად 'ალის მიერ საფრანგეთში 1826 წელს (Lewis 1964:39; Silvera 1980: 1-22; Şişman 2000: 669-73) სასწავლებლად გაგზავნილ ეგვიპტელ და სხვა ეროვნების სტუდენტებს შორის სამი იყო ქართველი (Jomard 1828: 109-10; Tusun 1934: 26-27; Heyworth-Dunne 1939: 159, N3, N4, 160, N6).³

ეგვიპტის განათლების ისტორიის მკვლევრების მიერ სახელდება ერთი ქართველი, მუჰამმად თეიმურ ეფენდი ხოსრო ალ-ქურჯი,⁴ რომელმაც საფრანგეთში შეისწავლა სამოქალაქო ადმინისტრაცია, თუმცა ეგვიპტეში დაბრუნების შემდეგ მალევე გარდაიცვალა (Heyworth-Dunne 1939:159). მეორე ქართველმა, სალიმ ეფენდი ალ-ქურჯიმ, ასევე შეისწავლა სამოქალაქო ადმინისტრაცია და ეგვიპტეში დაბრუნების შემდეგ ქვეყნის საგანმანათლებლო სისტემაში დასაქმდა (Artin 1890: 195, N117, 450; 'Abd al-Karim, 1938: 220, 235,

* სტატია პირველად დაიბეჭდა *Papers from the third Conference for Ottoman studies in Egypt*, eds. Dr. Daniel Crecelius and Dr. Muhammad Husam al-Din Ism'ail (Cairo, 2004), 55-60.

¹ ამ საკითხს ფართოდ მიმოიხილავენ ქართველი მეცნიერები. იხ: გუგუშვილი 1949: 158, 183, 219-20, 400, 472, 482, 484, 525, 642, 662-63; რეხვიაშვილი 1982: 311-29. კილასონია 1982: 107-14; გაბაშვილი 1983: 29-48; ბერაძე 1989: 118-39.

² 16 საუკუნიდან მოყოლებული ქართველებმა მოიპოვეს სამხედრო ნოდებები ეგვიპტეში განლაგებულ სხვადასხვა სამხედრო რაზმებში. 18 საუკუნიდან ისინი უკვე მნიშვნელოვან და მონივნავ როლს ასულებდნენ ეგვიპტის არმიაში და ბეილიკატის აპარატში. ქართველებმა, როგორებიც არიან იბრაჰიმ ქათჰუდა (1749-1754), მისი მამლუქი 'ალი ბეი ალ-ქაბირი (1768-1772), იბრაჰიმ ბეი ალ-ქაბირი (1768-1772) და ისევ იბრაჰიმი მურად ბეისთან ერთად (1775დან ნაპოლეონის ეგვიპტეში 1798 წლის შემოჭრამდე) დომინირებდნენ ეგვიპტურ პოლიტიკურ გარემოს 18 საუკუნის მეორე ნახევარში (იხილეთ ეგვიპტელი ბეგების სრული სია Lusignan, 1783: 81-82; მაჭარაძე 1967: 22-23. ქართველების შესახებ კაზდაღლის სახლში იხ. 'Aly, 1995: 211-18; Hathaway 1997: 15, 44, 47, 101-6; სილაგაძე, ჯაფარიძე 2002. მამლუქთა ეთნიკური წარმომავლობისთვის იხ: Crecelius, 1998: 128-49, 134-39, 147. ქართველ მამლუქთა საქართველოსთან ურთიერთობისთვის იხ: Crecelius and Djaparidze, 2002: 321-41.

³ ამ სტუდენტებს შორის იხსენიება რაშიდ ეფენდი, რომელიც დაიბადა აბაზიაში, ანუ აფხაზეთში (Jomard, 1828: 109). ის შესაძლოა ყოფილიყო ქართველი. რაშიდ ეფენდიმ შეისწავლა სამხედრო ადმინისტრაცია და ეგვიპტეში 1832 წლის აგვისტოში დაბრუნდა. ჩვენთვის უცნობია მისი შემდგომი ბედი. 'აბდ ალ-რაჰმან ალ-რაფი'იმ ნაშრომში *Ta'tikh al-haraka al-qawmiyya wa tatawwur nizam al-hukm fi Misr: 'Asr Muhammad 'Ali*, t. III (al-Qahira, 1349/1930) მიუთითა კიდევ ერთ ქართველზე - ამინ ბექ ალ-ქურჯიზე, რომელიც სწავლობდა მეტალოურგიას და იარაღის წარმოებას საფრანგეთში 1826-1832 წლებში. თუმცა, ჟომარდის თანახმად (Jomard, 1828:111), ეს პიროვნება დაიბადა კონსტანტინოპოლში, ხოლო 'უმარ ტუსუნის მიხედვით (Tusun 1934: 42), მისი სახელი იყო 'უმარზადე ეფენდი ამინ ალ-ისტამბული.

⁴ ალ-ქურჯი გავრცელებული ნიშბაა, რომელიც აღნიშნავდა ქართველს ეგვიპტეში და მთელს არაბულ სამყაროში.

324-25; 'Abd al-Karim 1945: 44-45). ის ხშირად ჩადიოდა საფრანგეთში ეგვიპტელ სტუდენტებთან ერთად, რის გამოც მას სალიმ „ალ-ფრანსავი“ შეარქვეს. 1862 წელს ის ხელმძღვანელობდა (ნაზირ) ეგვიპტელ სტუდენტთა მისიას საფრანგეთში, ხოლო მისი შვილი სალიმ ბეი, ირიცხებოდა 1864-1867 წლებში საფრანგეთში გაგზავნილ ეგვიპტელ სტუდენტთა შორის (Tusun 1934: 174, 493; 'Abd al-Karim 1945: t. I , 272; 'Abd al-Karim 1945: t. II , 707; Heyworth-Dunne 1939:324).

მესამე სტუდენტი, ალი ეფენდი ალ-ქურჯი, რომელიც სწავლობდა სამხედრო ინჟინერიას საფრანგეთში, გაუჩინადა ეგვიპტისკენ მომავალ გზაზე 1831 წელს, მას შემდეგ არაფერი იყო ცნობილი მის შესახებ (Tusun 1934:41; Heyworth-Dunne 1939: 161). საინტერესოა თუ სინამდვილეში რა დაემართა 'ალი ეფენდის? მისი შემდგომი ცხოვრების შესახებ არაფერია არაბულ არქივებში. თუმცა, მისი ამბავი გრძელდება ქართული და რუსულენოვანი წყაროების დახმარებით. ეგვიპტიდან გაუჩინარებული 'ალი ეფენდის მომავალი ცხოვრება მის სამშობლოში, საქართველოში განვითარდა. 27 წლის 'ალიმ გადაწყვიტა დაბრუნებულიყო სამშობლოში. საფრანგეთიდან ეგვიპტისკენ დაბრუნებისას, 'ალიმ სტამბულში რუსეთის საელჩოში გააგზავნა მოთხოვნა საქართველოში დაბრუნების შესახებ. მისი ეს თხოვნა გათვალისწინებულ იქნა და საქართველოში დაბრუნებისთანავე 'ალიმ აღიდგინა თავისი ქართული სახელი იოსებ ნილოსანი და გაქრისტიანდა (არჯევანიძე 1947: 24-95; ავალიანი 1987: 3).

იოსებ ნილოსანის პირადი არქივიდან შესაძლებელია მისი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ეპიზოდების აღდგენა. ის დაიბადა 1804 წელს გურიაში, ლანჩხუთში ლაზარე ნილოსანის და მარიამ ურუშაძის ოჯახში. 1812 წელს 8 წლის იოსები გაიტაცეს და ჩაიყვანეს ფოთში, რომელსაც ოსმალეთი აკონტროლებდა. ის და კიდევ სხვა ქართველები მონებით მოვაჭრე ჰასან მისირ-ოღლიმ შეიძინა, მათი ნაწილი სტამბულში გაყიდა, ხოლო იოსები და კიდევ ერთი მისივე თანატოლი ბიჭი სამეგრელოდან ეგვიპტეში ჩაიყვანა. ქართველი მონები ეგვიპტის მმართველ მუჰამმად 'ალისტან დაახლოებულმა ამირ ახურ მუჰამმად ალა კაპიჯი ბაშიმ შეიძინა.

იოსებმა და მისმა მეგობრებმა მიიღეს ისლამი და შესაბამისად დაირქვეს მუსლიმური სახელები 'ალი და სალიმი. მათ ასევე მიიღეს ელემენტარული ისლამური განათლება. 1818 წლისთვის, მათმა პატრონმა 'ალი და სალიმი მონობიდან გაათავისუფლა. 1826 წელს საფრანგეთში სასწავლებლად წასვლამდე მათ დაასრულეს სწავლა კაიროს კასრ ალ-'აინის სამხედრო სკოლაში.

ეგვიპტეში ყოფნისას 'ალიმ შეისწავლა არაბული და თურქული ენები, ცოტა იტალიური, ხოლო პარიზში ყოფნისას ფრანგული ენა. ამავდროულად, მან შეინარჩუნა ქართული ენა და მუდამ ახსოვდა და უყვარდა თავისი სამშობლო. რთულია ამ ფენომენის წარმოდგენა იმის გათვალისწინებით, რომ იოსებმა სამშობლო პატარაობისას დატოვა, თუმცა ფაქტია, რომ მას უყვარდა საქართველო.

პარიზში ყოფნისას 'ალიმ, იგივე იოსებმა შეიტყო, რომ ეგვიპტეში გარდაიცვალა მისი ყოფილი პატრონი, რაც დიდად განიცადა. თუმცა, 'ალიმ გადაწყვიტა, რომ ახალი ცხოვრება დაეწყო საქართველოში და უარი თქვა მისი

გარდაცვლილი პატრონის ანდერძზე, რომლის მიხედვითაც მას ცოლად უნდა შეერთო პატრონის ქალიშვილი ზეინაბი, რითაც მის საკმაოდ დიდ ქონებასაც დაიკანონებდა.

სავარაუდოდ, 'ალის საბოლოო გადაწყვეტილებაზე ყველაზე მეტად იმოქმედა დედის წერილმა, რომელიც განსაკუთრებით თბილი და მელანქოლიური იყო. უცნობია, თუ როგორ მოახერხა დედამ მისი მოძებნა და მასთან დაკავშირება ან როდის და როგორ მოხვდა მასთან ეს წერილი. თუმცა ფაქტია, რომ მან მიიღო დედის გზავნილი.

წარმოუდგენელია, რომ რვა წლის ბიჭს, რომელიც საქართველოდან გაიტაცეს შეძლებოდა ქართული წერა-კითხვა. სავარაუდოდ, მას წერილი გადასცა იმ ადამიანმა, ვისაც მისი წაკითხვაც შეეძლო. შესაძლებელია, 'ალიმ წერილის შინაარსის გაგება ცნობილი ფრანგი მეცნიერის, საქართველოს ისტორიის და კულტურის სპეციალისტის მარი ბროსეს (გარდ. 1880 წელს) მეშვეობით მოახერხა. ეს ვარაუდი ემყარება იმას, რომ დედის გამოგზავნილი წერილი დღემდე ინახება მ. ბროსეს არქივში პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში. მასში წერია:

„ჩემო დიდათ საიმედოთ მისაჩენელო, თუ ხარ ცოცხალი შვილო ბატონო ნილოსანო, იესკავ.¹ მოგახსენებ საწყალი, შენს მოშორებას უკან შავი ჯვარცმულით მტირალი და თვალდაშრეტილი დედა შენი ურუშაძის ქალი მარიამ...მრავალს ტკბილს მოკითხვასა და შენს სიცოცხლის გაგონებასა და შვიდობით ყოფნას და მრავალს სელამსა და ქელამს, შენს ქოჩორის კოცნას მოგახსენებ შვილო ჩემო საყვარელო, თუ ცოცხალი ხარ და შენს ნახელავს წიგნს გამოგზავნი იმით შევიტყოფ შენს სიცოცხლეს. ჯერეთ შენი ამბავი არც წიგნით მომსვლია და არც პირით. ათასი დაიკარგენ შვილო, მარა წიგნი კი გამოაბრუნეს თავის ქვეყანაში და თქვენ ცოცხალი თუ კი ხარ, ერთი შენი წიგნი რომ მომსვლოდა, შენდა ნახვად ჩავიგდებდი. სხვა შვილო აქაურს ამბავს თუ იკითხავ, თქვენი მოშორების მეტი არაფერი არ გვიჭირს, ვინც იყო ჩვენი ჩვენი არაფერი გვაკლია, ყველა უკლებათ არიან. ეს წიგნი შენს ქვეყანაში გაიგზავნებოდეს, მაღლო იქნება“ (ავალიანი 1989:3).

სამწუხაროდ, დედა ვერ ეამბორა შვილის ქოჩორს, როდესაც იოსებმა საქართველოში ჩააღწია, მისი აღარც ერთი მშობელი აღარ იყო ცოცხალი.

რა ბედი ეწია იოსებ ნილოსანს საქართველოში? უკვე 1832 წლის ნოემბერში ის დასაქმდა თბილისში რუსეთის მეფისნაცვლის კანცელარიის აღმოსავლური ენების თარჯიმნად. ის მონაწილეობდა რუსეთის ომებში კავკასიის სხვადასხვა ადგილებში და მიაღწია რუსული არმიის პოლკოვნიკის სამხედრო წოდებას, გარდაიცვალა 1873 წელს.

იოსებ ნილოსანს ჰყავდა ორი ქალიშვილი და ერთი ვაჟი. მისი შვილი ნიკო ნილოსანი (1847-1893) ცნობილი ქართველი სამხედრო ტოპოგრაფი და არქეოლოგი იყო. მისი შვილიშვილი იოსები რუსული არმიის ოფიცერი გახდა და გარდაიცვალა 1917 წელს რუსეთ-თურქეთის ომში კავკასიის ფრონტზე.

იოსებ ნილოსანმა ორი წიგნი დაბეჭდა: *Nouveaux Dialogues Russes, Français, Turcs et Tartares avec la prononciation des deux derniers langues en Russe*, რომელიც დაიბეჭდა რუსულ ენაზე ფრანგული სათაურით (ტიფლისი, 1862)

¹ იესიკა იოსების კინოობითი ფორმაა.

და მეორე წიგნი ასევე რუსულ ენაზე *Самоучитель мусульманской азбуки, с переводом и произношением на русский язык, для употребления юношествоу* (ტიფლისი, 1862). მან ასევე დანერგა მესამე წიგნი 1830-იან წლებში რომელიც 500 გვერდს მოიცავდა სათაურით *Dialogues français et arabes: exercie ou familier pour apprendre à parler la langue arabe*. ეს წიგნი არ გამოცემულა, ხოლო ხელნაწერი დაკარგულად ითვლება. თუმცა, გამოცემული ორი წიგნის საფუძველზე ავტორი პირველ ქართველ აღმოსავლეთმცოდნედ შეიძლება ჩაითვალოს.

სალიმ ეფენდისგან და ბევრი სხვა გატაცებული ქართველი ახალგაზრდისგან განსხვავებით, რომლებიც დაკარგა საქართველომ, იოსებ წილოსანმა მოახერხა არა მხოლოდ საქართველოში დაბრუნება, არამედ ქართულ კულტურაშიც შეიტანა მნიშვნელოვანი წვლილი. ის საკმაოდ პოპულარული პიროვნება იყო მე-19 საუკუნის საქართველოში. დავით მაჩაბლის (გარდ. 1873 წ.) პოემა „მთიული“ ნაწილობრივ იოსების ცხოვრებას აღწერს (ხუციშვილი 1988).

‘ალი ეფენდის, იგივე იოსებ წილოსანის ისტორია კარგად გვაჩვენებს ეგვიპტეში მონად გაყიდული ქართველის ფსიქოლოგიას და მის განსაკუთრებულ გრძნობებს წართმეული სამშობლოს მიმართ.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- არჯევანიძე, ივ. (1947). იოსებ წილოსანი/ ალი ამედ ეფენდის საბიოგრაფიო მასალა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ტ. 1, თბილისი
- ავალიანი, ა. (1987). სამშობლო ქართველისა, გაზეთი „კომუნისტი“, 11 იანვარი
- ავალიანი ა. (1989). „დედის წერილი“, გაზეთი „კომუნისტი“, 8 იანვარი
- ბერაძე, ნ. (1783). Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии, თბილისი: მეცნიერება
- გაბაშვილი, ვ. (1983). ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების საქართველოში, ქართველ ტყვეთა ევროპული მასალები, მაცნე, ტომი 4
- გუგუშვილი, პ. (1949). საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება. ტ. 1, თბილისი: მეცნიერება
- კილასონია, ა. (1982). ტყვეებით ვაჭრობის ორგანიზაცია და ცენტრები გვიანი შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში, მაცნე, ტომი 3
- მაჭარაძე, ვ. (1967). Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-афиопских отношений 80-х годов XVIII века, Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та
- რეხვიაშვილი, მ. (1982). იმერეთის სამეფო XVI საუკუნეში, თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
- სილაგაძე, ა. და ჯაფარიძე გ. (2002). ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის, თბილისი: არტანუჯი
- ხუციშვილი, ს. (1988). ადამიანთა ბედი, გაზეთი „კომუნისტი“, 3 მარტი
- ‘Abd al-Karim, Ahmad ‘Izzat. (1938). Ta’rikh al-Ta’lim fi ‘asr Muhammad ‘Ali, al-Qahira: Matba’at al-Nahda al-Misriyya
- ‘Abd al-Karim, Ahmad ‘Izzat (1945). Ta’rikh al-ta’lim fi Misr min nihayat hukm Muhammad ‘Ali ila awa’il hukm Tawfiq: 1848-1882, t. II, al-Qahira: Matba’at al-Nasr
- ‘Aly, Sabry Ahmed al-‘Adl (1995). The Supremacy of the Qazdaghli Household in Egypt (1662-1768) (In Arabic), M.A. Thesis, Cairo: ‘Ain Shams University, Faculty of Arts, History Department
- Artin, Yacoub (1890). L’Institution Publique en Égypte, Paris: Ernest Leroux

- Crecelius, D. (1998). The Mamluk beylicate of Egypt in the last decades before its destruction by Muhammad 'Ali Pasha in 1811, *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann, Cambridge, Cambridge University Press.
- Crecelius D., Djaparidze, G. (2002). Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45/3
- Dar al-Watha'iq al-Qawmiyyah (Cairo), *Bitaaqat al-Dar*, Raqam 206, 16 Rabi' II, 1239/ December 20, 1823; Ramadan 24, 1240/ May 24, 1825; Sha'ban 4, 1239/ May 4, 1824
- Hathaway, J. (1997). *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdaghlis* Cambridge, Cambridge University Press
- Heyworth-Dunne, J. (1939). *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London: Luzac and Co
- Hilal, 'Imad Ahmad. (1999). *al-Raqiq fi Misr fi qarn al-tasi' 'ashara*, al-Qahira: Al-Arabi li-l-nasr wa al-tawzi
- Jomard, E. (1828). *L'École Égyptienne de Paris*, *Nouveau Journal Asiatique*, t. II, Paris: La Société asiatique
- Lewis, B. (1964). *The Middle East and West*, Bloomington: Indiana University Press
- Lewis, B. (1990). *Race and Slavery in the Middle East. A Historical Enquiry*, New York/Oxford: Oxford University Press
- Lusignan, S. (1783). *A History of the Revolt of 'Aly Bey against the Ottoman Porte*, London, the University of Michigan
- Miers, S. (1998). *White Slavery*, *Macmillan Encyclopedia of World Slavery*, vol. 2, edited by Paul Finkelman and Joseph C. Miller, New York: Macmillan Reference USA, Simon & Schuster Macmillan
- Silvera, Alain. (1980). *The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali*, *Middle Eastern Studies*, vol. 16, May
- Şişman, Adnan (2000). *The First Ottoman Students in France at the Beginning of the 19th Century*, *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, t. 2, *Economy and Society*, ed. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye
- Toledano, Ehud R. (1982). *The Ottoman Slave Trade and its Suppression, 1860-1890* Princeton: Princeton University Press
- Toledano, Ehud R. (1998). *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, University of Washington Press
- Tusun, 'Umar. (1353/1934). *Al-Ba'that al-'ilmiyah fi 'ahd Muhammad 'Ali, thumma fi 'ahd 'Abbas al-awwal wa Sa'id*, Iskandariyya: Salah ad-Din Press